

Менжулін В. І.

РЕЛІГІЯ У ЖИТТІ ПСИХІАТРА: ЗА МАТЕРІАЛАМИ БІОГРАФІЇ ПОЧЕСНОГО ЧЛЕНА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ІВАНА СІКОРСЬКОГО

У травні 2017 р. виповнюється 175 років із дня народження Івана Олексійовича Сікорського, а у лютому 2019 р. — 100 років, як він помер. Здавалося б, історія вже давно мусила розставити все по своїх місцях, але це не так. З одного боку, йдеться про видатного психолога і психіатра, першого завідувача кафедри систематичного та клінічного вчення про нервові та душевні хвороби при Університеті Св. Володимира, батька і першого наставника всесвітньо відомого авіаконструктора Ігоря Івановича Сікорського (1889–1972). З іншого боку, маємо справу з автором сумнозвісної антисемітської експертизи у справі Бейліса (що розгорталась у Києві з березня 1911 р. до жовтня 1913 р.). Саме участь в цьому процесі на боці звинувачення істотно спотворила образ І. О. Сікорського та призвела до поляризації поглядів стосовно нього. Деякі дослідники уникають концентрації на цій гострій темі, намагаючись знайти у працях Сікорського щось корисне для сучасної науки та культури ¹. Інші, на-

¹ Див., напр.: Яковенко О. І. О. Сікорський: життя, діяльність, бібліофільська спадщина / О. Яковенко, О. Вискірко // Бібліотеч-

впаки, його позицію у справі Бейліса підтримують, причому дехто намагається довести, що антисемітизму там узагалі не було ², тоді як інші шанують Сікорського саме як виразника відверто антисемітських та расистських поглядів ³. У колах борців з антисемітизмом поширеним є сприйняття Івана Олексійовича як «професора від поліції» ⁴, «експерта-фальсифікатора» ⁵. Іноді, щоправда, критики Сікорського й самі вдаються до фальсифікацій, найпопулярнішою з яких є гадка, ніби за свій виступ на суді він отримав спеціальну грошову винагороду (4000 рублів) від уряду ⁶.

ний вісник : Науково-теоретичний та практичний журнал. — № 3 (227). — 2015. — С. 43–50; Мазяр О. В. Сікорський в історії психології та історія психології про Сікорського / О. В. Мазяр // Практична психологія та соціальна робота. — 2014. — № 2. — С. 75–78; Його ж. Структура індивідуальності у роботах І. О. Сікорського / О. В. Мазяр / Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : Зб. наук. праць / за ред. В. О. Моляко. — Т. 12. — Вип. 7. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 158–166; Таровська О. Творча спадщина Івана Сікорського: проблеми і перспективи в сучасному українознавчому контексті / О. Таровська // Українознавство. — 2005. — Число 4. — С. 229–233.

² Губко О. Т. Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса / О. Т. Губко — К. : Світогляд, 2009. — 115 с.

³ «Класною жанру» тут, звісно, стала серія статей В. В. Розанова, написаних у 1911–1913 рр. і виданих 1914 р. під загальною назвою «Обонятельное и осязательное отношение евреев к крови». Однак є й новіші приклади, скажімо: Русская расовая теория до 1917 года. Сборник оригинальных работ русских классиков / под ред. В. Б. Авдеева. — М. : ФЭРИ-В, 2002. — 688 с.

⁴ Семашко Н. А. К характеристике деятельности профессора от полиции И. А. Сикорского / Н. Семашко // Семашко Н. А. Избранные произведения. — М. : Гос. изд-во мед. лит., 1954. — С. 69–71.

⁵ Винберг А. И. Черное досье экспертов-фальсификаторов / А. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1990. — С. 102–141.

⁶ Наприклад, автори дослідження, виданого за брежнєвських часів, посилаючись на одного з перших та найвідоміших дослідників теми (А. С. Тагера), стверджують, що «по данным архивов царской охранки, опубликованным уже после Октябрьской революции, И. А. Сикорский получил в связи с делом Бейлиса от царского правительства 4 тысячи рублей» (Морозов Г. В. Основные этапы развития

Спроба уникнути таких перекручень та спрощень і сягнути автентичнішого уявлення про І. О. Сікорського була здійснена мною у спеціальній праці ⁷. Оскільки він встиг проявити себе не тільки у психіатрії, а й в багатьох інших сферах, при написанні його інтелектуальної біографії дуже корисною виявилася методологія нового історизму. Як зазначає один із провідних представників цього підходу, новий історизм, відстоюючи принципову еkleктичність, спричиняє «разрушение границ между текстом и не-текстом, литературой и не-литературой, и вообще границ между жанрами, дисциплинами и ин-

отечественной судебной психиатрии / Г. Морозов, Д. Лунц, Н. Фелинская. — М. : Медицина, 1976. — С. 126). Звірка з оригіналом підтверджує абсолютну точність цього твердження — у плані розмірів грошової винагороди. Дійсно, Тагер стверджує, що за експертний висновок, вигідний стороні обвинувачення, царський уряд виплатив 4 тис. рублів (див.: Тагер А. С. Царская Россия и дело Бейлиса: К истории антисемитизма. Исследование по неопубликованным историческим документам с предисловием А. В. Луначарского / А. Тагер. — М. : Гос. изд-во «Советское законодательство», 1933. — С. 76). Однак отримувачем винагороди, згідно з Тагером, був зовсім не професор Сікорський, а значно менш відомий персонаж цієї драми — судмедексперт із Санкт-Петербурга Д. Косоротов.

⁷ Див.: Менжулин В. И. Другой Сикорский: неудобные страницы истории психиатрии / В. Менжулин. — К. : Сфера 2004. — 490 с. Свого часу ця праця отримала низку позитивних відгуків визнаних фахівців. Див., зокрема: Эткинд А. Вадим Менжулин: Другой Сикорский: Неудобные страницы истории психиатрии / А. Эткинд; [рецензия] // Ab Imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. — 2007. — № 3. — С. 507–511; Мінаков М. А. Жанр наукової біографії: переплетення науки, політики та ідеології в Україні / М. А. Мінаков // Український гуманітарний огляд. — Вип. 11. — К. : Критика, 2005. — С. 30–45; Сироткина И. Е. [Рец.]: Вадим Менжулин. Другой Сикорский : Неудобные страницы истории психиатрии. Киев : Сфера, 2004 / И. Е. Сироткина // Вопросы истории естествознания и техники. — 2005. — № 5. — С. 153–154; Rabkin Y. M. [Review]: Vadim Menzhulin. Drugoi Sikorskii: Neudobnye starnitsy istorii psikhiatrii: (Another Sikorsky: Inconvenient Pages of the History of Psychiatry). Kiev : Sfera, 2004 / Yakov M. Rabkin // Isis: An International Review for History of Science and Its Cultural Influence. — December 2005. — Vol. — № 4. — P. 667.

ститутами»⁸. Життя Сікорського виявилось наочною ілюстрацією того, наскільки умовними можуть бути межі між філософією та медициною, політикою та педагогікою, антропологією та літературою, наукою та релігією тощо. Зрозуміло, подібний підхід дещо обмежив наші можливості щодо вивчення діяльності Сікорського в окремих сферах. Дослідженню його філософських уподобань я присвятив спеціальну статтю⁹. Що ж стосується приводу ретельніше розглянути, яку роль у житті Сікорського відігравала релігія, то він з'явився завдяки професору М. Л. Ткачук. Вона звернула мою увагу на один важливий біографічний факт, який я раніше не враховував.

Як виявилось, 31 січня 1912 р. Рада КДА розглянула подання понадштатного професора С. Т. Голубева, який запропонував обрати почесним членом Академії заслуженого професора Університету Св. Володимира Івана Олексійовича Сікорського¹⁰. Автор подання сха-рактеризував останнього «как ученого, пользующегося европейской известностью, и как оказавшего и продолжающего оказывать нашей Академии ценные услуги». Під «ценними послугами» С. Голубев мав на увазі: «1) бесплатное чтение нашим студентам лекций по психологии в одном из предшествующих годов¹¹ и 2) бе-

⁸ Эткинд А. Заключение в поисках метода: Новый историзм / А. Эткинд // Толкование путешествий. Россия и Америка в тра-велогам и интертекстах. — М. : Новое литературное обозрение, 2001. — С. 424.

⁹ Див.: Менжулін В. І. Філософські уподобання Івана Сікорського / В. І. Менжулін // Наукові записки. — Т. 37 : Філософія та релігієзнавство. — К. : Києво-Могилян. акад., 2005. — С. 71–77.

¹⁰ Див.: Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1911–1912 учебный год. — К. : Тип. акц. о-ва «Петр Барский в Киеве», 1912. — С. 221–228.

¹¹ Точніше про тематику цього курсу і час, коли він був прочитаний, дозволяють судити матеріали справи, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ [далі — ЦДІАУК] (див.: Програма курсу опытной психологии

сплатную врачебную помощь нашим же студентам при нервных заболеваниях их, причем они принимаются вне очереди»¹².

Незважаючи на такі доволі вагомі аргументи, одностайної підтримки з боку членів Ради пропозиція Голубева не знайшла. В. П. Рибінський та протоієрей Ф. І. Титов утримались, а П. П. Кудрявцев проголосував проти¹³. Останній визнав недоречним присуджувати звання почесного члена Академії представнику інституції, яка за всі роки його роботи аналогічного дружнього жесту щодо КДА жодного разу не зробила. Не висловивши будь-яких претензій особисто до Сікорського і спеціально зазначивши, що у науковій цінності праць останнього в нього сумнівів немає¹⁴, Кудрявцев наголосив на інституційних стосунках і лише в цьому контексті зробив особисте зауваження, причому не Сікорському, а Голубеву: «...логика вещей требует, чтобы прежде чем поднимать дело об избрании в почетные члены Академии профессоров Университета Св. Владимира, он, как профессор и член Совета этого университета, там поднял вопрос об избрании кого-либо из заслуженных академи-

для студентов Академии профессора Университета Св. Владимира И. А. Сикорского. 1907 г. — ЦДАУК. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2971). У справі вміщено написану рукою Сікорського програму запропонованого курсу (арк. 1), що майже точно відтворює назви підрозділів невеличкої брошури з педагогічної психології, укладеної за матеріалами його лекцій для слухачів педагогічних курсів 1906 р. (див.: Сикорский И. А. Педагогическая психология (Лекции, прочитанные на педагогических курсах в г. Киеве в 1906 г.). — К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. — 64 с.). Оскільки резолютивна частина у зазначеній справі відсутня, під час написання монографії я не мав змоги впевнено стверджувати, що курс у КДА був узагалі прочитаний (див.: Менжулин В. И. Другой Сикорский : неудобные страницы истории психиатрии. — С. 357). Завдяки віднайденню нових достовірних відомостей підстав для сумнівів не залишилося.

¹² Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1911–1912 учебный год. — С. 223–224.

¹³ Див. там само. — С. 225.

¹⁴ Там само.

ческих профессоров в почетные члены университета — хотя бы для того, чтобы дать возможность Совету университета высказать ясно и определенно свой взгляд на это дело»¹⁵.

А втім, переважна більшість членів Ради (Ф. Міщенко, В. Екземплярський, С. Песоцький, свящ. О. Глаголев, М. Маккавейський, С. Голубев, протоієрей Д. Богдашевський та ректор КДА єпископ Інокентій) проголосували на підтримку кандидатури Сікорського¹⁶. Таким чином, він був обраний почесним членом КДА (12 березня 1912 р. це рішення було затверджене Св. Синодом¹⁷). Слід зазначити, однак, що в цілому це були далеко не найкращі часи в його житті. Саме в перші місяці 1912 р. інформація про те, що проф. Сікорський є прихильником ритуальної версії вбивства у справі Бейліса, набула широкого розголосу, і він став об'єктом багатьох суворих звинувачень¹⁸. Окрім того, в травні 1912 р. йому мало виповнитися 70 років, а в 1911 р. він остаточно припинив працювати в Університеті Св. Володимира¹⁹. Саме в контексті завершення Сікорським академічної кар'єри особливого символізму набуває аргумент, яким С. Голубев увінчав свою промову стосовно обрання поважного пенсіонера почесним членом КДА: «В заключение упомяну, что все означенные ученые²⁰, соединенные с нашей Академией теми или иными, заслуживающими вни-

¹⁵ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1911–1912 учебный год. — С. 226.

¹⁶ Там само. — С. 224–225.

¹⁷ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1911–1912 учебный год // ТКДА. — 1913. — № 1. — С. 15–16.

¹⁸ Докладніше про це див., напр.: Менжулин В. И. Другой Сикорский. — С. 388–389.

¹⁹ Офіційно Сікорський вийшов на пенсію ще 1903 р., але й після цього підтримував співпрацю з університетом. Оголошення про те, що він остаточно припиняє читати в ньому лекції, з'явилося саме 1911 р. (Див.: Менжулин В. И. Другой Сикорский. — С. 392–393).

²⁰ Окрім Сікорського, Голубев рекомендував обрати почесним членом КДА московського історика і чиновника С. О. Белокурова.

манія с ее стороны, нитями, по своему происхождению суть лица, принадлежащие к нашему духовному сословию»²¹.

Автор біографічної передмови до книжки І. О. Сікорського, виданої в США вже після його смерті, завершив свою оповідь словами про те, що все життя Івана Олексійовича було «служением науке и человечеству» і що він прожив його, керуючись афоризмом «жизнь коротка, наука продолжительна»²². Однак справді: були й «нитки», що пов'язували його зі сферою, історія якої є значно тривалішою, ніж історія науки. Можна сказати, що за своїм походженням І. О. Сікорський не просто належав до духовного стану, а був глибоко в ньому вкорінений. Він народився в сім'ї православного священника Олексія Івановича Сікорського (1804 – між 1875 та 1882), батьком якого теж був священник – Іван (Йоан) Матвійович Сікорський (1778 – після 1860). Останній був одружений з дочкою священника; священниками були й два його рідні брати (Роман Матвійович та Василь Матвійович). Детальніша інформація стосовно того, як і де служили представники династії Сікорських, міститься на сайті «Наши корни», присвяченому вивченню родоводів священників Київської єпархії²³.

²¹ Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1911–1912 учебный год. – С. 224.

²² Сикорский И. А. Книга жизни. Психологическая хрестоматия для школы и для жизни / И. А. Сикорский. – Southbury, Conn., USA : Alatas, 1931. – С. 9. Книжка вийшла коштом його сина Ігоря Івановича, який, можливо, і був автором цієї передмови.

²³ Режим доступу: <http://www.nashi-korni.com/kievskaya-guberniya/sikorskie>. – Назва з екрана. Зокрема звідти дізнаємося, що Йоан Матвійович Сікорський «в 1795 году в селе Станиславчик к тамошней церкви в дьячка записан, а 1801 года декабря 15 дня к той же церкви в чтеца пострижен, затем женился на девице Александре, Звенигородского повета села Шубиных Ставов священнической дочери, а в 1802 году к той же церкви в диакона посвящен. В 1808 году марта 15 дня к церкви Свято-Богословской в селе Белиевка Сквирского уезда Киевской епархии в священника посвящен. 1832 года, октября, 23 дня уволен за штат. 1839 года, 21 сентября вторично

Що стосується нашого головного героя, то він свого часу теж учився на священика: спочатку в Києво-Подільському духовному училищі, а після його закінчення (1857 р.) – в Київській духовній семінарії. Прикладом міцності «ниток», що зв'язали І. О. Сікорського з духовним середовищем і його представниками, може слугувати лист, написаний ним наприкінці життя (січень 1913 р.) професору КДА та настоятелю Володимирського собору протоієрею Івану Миколайовичу Королькову²⁴. У листі містилося прохання допомогти розшукати ті числа щотижневого видання Подільської єпархії «Православная Подолия», в яких приятель Сікорського часів навчання в семінарії Лев Степанович Мацеевич розповідав про їхнє спільне минуле. Чи виконав Корольков це прохання Сікорського, з'ясувати не вдалося, але така стаття існує, і в ній можна знайти чимало цікавих спогадів стосовно юного Івана Сікорського та ще одного його приятеля часів навчання в

на место священника в селе Белиевка утвержен». Що стосується Олексія Івановича, то він «в диакона рукоположен генваря 6, а во священника февраля, 11 дня, 1828 года в село Рубченки Сквирского уезда Киевской епархии. 1828 года мая 31 дня Махновского повета в село Антонов переведен. 1841 года июня 11 дня награжден набедренником. 1855 года 15 декабря определен на должность благочинного 7 округа Сквирского уезда. 1856 года августа 26 дня награжден скуфьей. В 1865 году награжден наперсным крестом. В 1868 году за окончанием срока, на кой был выбран, уволен от должности благочинного. В 3 день февраля 1870 года всемилостивейше сопричислен к ордену Св. Анны 3 степени, за 12-летнее прохождение должности благочинного епархии Киевской. 1877 года, 26 ноября, согласно прошения, уволен за штат». Між іншим, Ігор Сікорський, уже мешкаючи у США й перебуваючи в zenіті конструкторської слави, писав і видавав книжки, присвячені релігійній проблематиці. У брошурі «Послання молитви Господньої» (Sikorsky I. The message of the Lord's prayer / I. Sikorsky. – New York : I. Obolensky, 1963. – 87 р.) він аналізував текст молитви «Отче наш», а у книзі «Незрима зустріч» (Sikorsky I. The invisible encounter / I. Sikorsky. – New York : C. Scribner's Sons, 1947. – 120 р.) намагався зрозуміти сутність спокуси Христа дияволом.

²⁴ Письмо И. А. Сикорского к И. Н. Королькову от 19.01.1913. – ІР НБУВ. – Ф. 162. – № 585.

семінарії — майбутнього ректора Університету Св. Володимира М. В. Бобрецького²⁵.

Приятелі-семінаристи разом довчилися в духовному закладі до вищого класу («богослов'я», 1861 р.), однак, як зазначає Мацеевич, «спустя немого времени пребывания нашего в богословском классе, уже слышно стало между товарищами, что Бобрецкий и Сикорский готовятся к поступлению в университет»²⁶. Цей задум був успішно реалізований: 1862 р. Іван Сікорський вступив до Університету Св. Володимира — спочатку на природничий факультет, з якого згодом перевівся на медичний. У жовтні 1869 р. він отримав диплом лікаря з відзнакою і був залишений в університеті як стипендіат для приготування до професорського звання²⁷. Здавалося б, на тлі такого стрімкого та успішного просування по медичній лінії попередня релігійна освіта та відповідні інтереси мали відійти на віддалений задній план. Однак трапилося дещо по-іншому. Лише одна з двох статей, що були опубліковані молодим лікарем 1870 р., мала суто академічний характер і стосувалася власне медицини, натомість друга була присвячена релігійній проблематиці, та ще й з гострим політико-ідеологічним підтекстом²⁸.

У цій статті йшлося про Йосафата Кунцевича — одного з найактивніших прихильників унії, вбитого православними містянами 1623 р. у Вітебську. В 1642 р. Йоса-

²⁵ Л. С. М. Замечательные уроженцы и деятели Подолии прошлого времени / [Л. С. Мацеевич] // Православная Подолия. — 1908. — № 12. — С. 214–226; № 13. — С. 216–223; № 14–15. — С. 243–254.

²⁶ Там само. — С. 251.

²⁷ Див.: Дело № 47 Управления Киевского учебного округа об оставлении на службе профессора Университета Св. Владимира Ивана Сикорского (7 февраля 1898 г. — 29 ноября 1902 г.). — ЦДДАУК. — Ф. 707. — Оп. 64. — Спр. 47. — Арк. 5 зв. — 6.

²⁸ Див.: Сикорский И. А. Реликвии Йосафата Кунцевича / И. А. Сикорский // Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. СЛІІ. — СПб.: Печатня В. Головина, 1870. — С. 245–253.

фата було беатифіковано Ватиканом, а його мощі стали об'єктом поклоніння для уніатів. Згодом їх перевезли до м. Біла (Холмщина). Саме в Білій з ними ознайомився Сікорський, який прибув туди, за його словами, «в качестве туриста»²⁹. Однак інтерес, виявлений ним до реліквій релігійного діяча (якого, до речі, лише за два роки до того (1867 р.) було канонізовано Католицькою Церквою як священномученика) суто туристичним назвати доволі важко. В результаті кропіткого дослідження, яке включало чимало процедур, зокрема й ретельну звірку багатьох старовинних текстів, експерт-волонтер³⁰ дійшов висновку, що уніатська святиня насправді є старанно закамфльованою підрубкою, яку активно використовують у своїх політичних цілях вороги православ'я. Але, як із сумом зазначив він, завершуючи виклад свого розслідування, «...народ желал реликвий! Желали и желают их те лица, которые в 1863 году благословляли народ поднятою рукою реликвий и проповедовали тайно и публично, что москали — убийцы Святого Йосафата»³¹.

Вивчення питання про мощі Йосафата жодним чином не загальмувало медичну кар'єру Сікорського. 1870 р. він був відряджений вивчати зарубіжний медичний досвід³², а 6 березня 1872 р. на підставі успішного захисту дисертації (про лімфатичні судини легенів) відзначений Радою Університету Св. Володимира ступенем доктора медицини³³. Роком пізніше він був призначений понад-

²⁹ Сикорский И. А. Реликвии Йосафата Кунцевича. — С. 246.

³⁰ Я не зустрічав жодних свідчень чи бодай натяків на те, що Сікорський займався цим розслідуванням за чийсь розпорядженням або проханням.

³¹ Сикорский И. А. Реликвии Йосафата Кунцевича. — С. 253.

³² Инструкция проф. Хржонцевского стипендиату Сикорскому, командируемому за границу для подготовки к профессорскому званию. — ЦДАУК. — Ф. 708. — Оп.: Совет, 1870. — Спр. 223. — Арк. 116.

³³ Дело № 47 Управления Киевского учебного округа об оставлении на службе профессора Университета Св. Владимира Ивана

штатним молодшим чиновником при медичному департаменті Міністерства внутрішніх справ і відраджений для наукового вдосконалення до клініки душевних та нервових захворювань при Імператорській медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі³⁴. У подальші роки в житті та кар'єрі І. О. Сікорського було ще багато значущих подій (зокрема 1885 р. він повернувся зі столиці імперії до Києва та очолив кафедру в Університеті Св. Володимира), однак наступний епізод, що має принципове значення з огляду на тему цієї статті, трапився вже в останній декаді XIX ст.

У замітці, що була опублікована на самому початку 1892 р., проф. Сікорський нагадав, що в історії мали місце такі жахливі явища, як *психопатичні епідемії*. Правда, будучи на той момент уже визнаним фахівцем з нервово-психічної гігієни та профілактики³⁵, він авторитетно заспокоїв своїх читачів: «в наше время мы не наблюдаем более описанных явлений: они, по-видимому, исчезли навсегда»³⁶. Парадоксально, але факт: стаття, що була опублікована Сікорським за рік по тому, мала назву «Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии» і починалася з такого повідомлення: «...в январе 1892 года, отчасти в декабре 1891 года, в некоторых деревнях Ва-

Сикорского (Началось 7 февраля 1898 года. Кончилось 29 ноября 1902 года.) — ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 64. — Спр. 47. — Арк. 5 зв. — 6.

³⁴ Там само. — Арк. 6 зв. — 7.

³⁵ Як свідчать архівні документи, в січні 1889 р. «государь император удостоил благосклонного принятия составленные проф. Сикорским брошюры “Об успехах медицины в лечении явлений психического мира” и “Задачи нервно-психической гигиены и профилактики” и высочайше соизволил благодарить его за означенное поднесение» (Дело № 47 Управления Киевского учебного округа об оставлении на службе профессора Университета Св. Владимира Ивана Сикорского (7 февраля 1898 г. — 29 ноября 1902 г.). — ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 64. — Спр. 47. — Арк. 12 зв. — 13).

³⁶ Сикорский И. А. Юлод и его последствия / И. А. Сикорский // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая / под ред. И. В. Лучицкого. — К. : Типогр. С. В. Кульженко, 1892. — С. 87.

сильковского уезда Киевской губернии крестьянское население было охвачено своеобразным религиозным движением, которое было названо Малёванщиной, по имени мещанина г. Таращи (Киевской губ.) Кондрата Малёванного, которым был дан первый толчок к развитию эпидемии»³⁷.

Є підстави вважати, що на таку різку зміну поглядів проф. Сікорський наважився не без урахування позиції вищого керівництва. Річ у тім, що виникнення та поширення мальованщини викликало величезне невдоволення з боку начальника Південно-Західного краю графа О. П. Ігнат'єва. За розпорядженням останнього було створено спеціальну комісію для вивчення мальованщини на місці, до складу якої увійшов у ролі експерта й Сікорський³⁸. За словами останнього, «внимание властей было обращено на Малёванщину потому в особенности, что малёванцы отказались от обычного образа жизни и занятий и стали обнаруживать странные и вредные в общественном и санитарном отношении поступки и действия. Так, например, в ожидании имеющего будто наступить Страшного Суда они уходили в поля и в снежную ночь мылись в холодной воде...»³⁹.

Розпочавши виконання обов'язків експерта, Сікорський виявив у мальованців чимало інших хворобливих рис. Так, скажімо, «участники движения резко изменили свой обычный образ жизни, продали большую часть имущества, переведя его на деньги, отказываются от работы и, оставаясь в бездействии, находятся в особенном ненормально-веселом настроении духа в ожидании кончины мира, которая будто бы с минуты на ми-

³⁷ Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / И. А. Сикорский. — К. : Типо-литография Имп. Унив. Св. Владимира, 1893. — С. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — С. 5.

нугу может наступить»⁴⁰. У відповідь на звинувачення в дармоїдстві мальованці виголошували стереотипну фразу: «захочется работать, буду работать, не хочется, зачем буду себя принуждать»⁴¹. Окрім того, вони «обзавелись пиджаками и франтовскими шляпами, зонтиками, изящными, нередко шелковыми, платками и тому подобными принадлежностями, которые не составляют необходимости в крестьянском быту»⁴². Однак у багатьох мальованців були й серйозніші симптоми, які дали підстави проф. Сікорському діагностувати у них велику істерію: «Между страстными позами и движениями нередко замечались такие, которые не оставляют сомнения в том, что их субстратом служит половое возбуждение, иногда сопровождающееся и соответствующими галлюцинациями. Судорожные движения нередко делятся до изнеможения субъекта. Случается, что среди прыганья и судорог женщины распускают себе волосы, случается, что по временам кто-либо, особенно из женщин, стремительно бросается к мужчинам с необузданным, продолжительным поцелуем, имеющим свойства страстного, нечистого, чувственного объятия. Случалось видеть, что среди прыганья женщины обнажались до пояса и в таком виде продолжали прыгать, кричать, радоваться, жестикулировать»⁴³.

Зрозуміло, І. О. Сікорський, який, між іншим, того ж 1893 р. опублікував у журналі «Вестник воспитания» статтю «Здравоохранительное значение целомудрия»⁴⁴,

⁴⁰ Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / И. А. Сикорский. — К. : Типо-литография Имп. Унив. Св. Владимира, 1893. — С. 1.

⁴¹ Там само. — С. 9.

⁴² Там само. — С. 6.

⁴³ Там само. — С. 13.

⁴⁴ Перевидана у кн.: Сикорский И. А. Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены : в 5 кн. — Кн. 3 : Яды нервной системы. — К.; Харьков : Южно-Русское книгоиздательство

не був зобов'язаний випереджати свій час. Люди його епохи та походження цілком могли бачити в описаних діях ознаки патології. Однак статус фахівця перетворив його точку зору на обґрунтування карно-психіатричних заходів стосовно великої групи людей, які, з нашої сьогоденішньої точки зору, на це явно не заслуговували: «Для предупреждения Малёванщины г. начальником Юго-Западного края был принят ряд мероприятий охранительного характера. Прежде всего, на основании закона об усиленной охране были распущены собрания Малёванцев, а впоследствии его сиятельством графом Игнатьевым были одобрены следующие меры: 1) помещение Малёванцев, страдающих помешательством, в лечебницы; 2) помещение в лечебницы и монастыри тех из них, которые страдают судорожными и нервными болезнями...; 3) арест и административная высылка сектантов-фанатиков»⁴⁵.

Особисто Кіндрат Мальований спочатку потрапив до відділення для психічних хворих при Кирилівській лікарні в Києві, де професор Сікорський визнав його «страдающим паранойей, уже перешедшей в хроническое состояние»⁴⁶. Такі «релігійні параноїки», як Мальований, були, на думку Сікорського, джерелами епідемії і на цій підставі підлягали максимально жорсткій і тривалій ізоляції. Мабуть, тому Мальованого майже одразу перевели з Києва до Казані, де він провів у психіатричному ув'язненні ще багато років. Саме там він потрапив до поля зору колишнього пацієнта та учня Сікорського В. М. Бехтерева, котрий, якщо вірити його власним словам, «еще до появления прекрасной брошюры проф. И. А. Сикорского... подробно разобрал как самую болезнь К. Малёванного, так и возникшую под влиянием его уче-

Ф. А. Иогансона, 1900. — С. 43–60).

⁴⁵ Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии. — С. 45.

⁴⁶ Там само. — С. 4.

ния психопатическую эпидемию, по присланным в лечебницу документам и собранным сведениям»⁴⁷. Доказу слюшності цієї позиції Бехтерев присвятив значну частину щойно процитованої праці (виданої ним уже в статусі академіка та директора Психоневрологічного інституту в Петербурзі). Окремий розділ цієї праці має назву: «Параноик Малёванный как виновник своеобразной психопатической эпидемии».

Одним із небагатьох співвітчизників Сікорського, який наважився виступити на захист мальованців, виявився Лев Толстой. У 1893 р. він почав працювати над антимилітаристською статтею «Христианство и патриотизм», в якій протиставив цю «епідемію» тому, що, на його думку, мало насправді епідемічний характер, а саме — квазіпатріотичній істерії, що спалахнула в Росії та Франції у зв'язку з укладенням між цими країнами військової угоди⁴⁸. Толстой не забував про мальованців і в подальші роки. Зокрема у квітні 1905 р. він попросив знайому дослідницю релігійного сектантства провідати Кіндрата Мальованого, який на той момент знову перебував у відділенні Сікорського⁴⁹. А ще за кілька тижнів письменник повернувся до цієї теми в одній із розмов: «Малеванцы — новое понимание жизни... [а] Сикорский, известный психиатр, я его знаю, ограниченный человек, признает Малеванного душевнобольным...»⁵⁰.

Опозиція у ставленні до мальованщини, яку уособлювали Сікорський та Толстой, цілком вписується в запропоновану О. Еткіндом загальну схему сприйняття різнорідних сектантських рухів російською громад-

⁴⁷ Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни / В. М. Бехтерев. — СПб. : Изд. К. Л. Риккера, 1909. — С. 78.

⁴⁸ Толстой Л. Н. Христианство и патриотизм / Л. Н. Толстой // Полн. собр. соч. : в 90 т. — Т. 39. — М. : Худож. лит., 1956. — С. 36–38.

⁴⁹ Див.: У Толстого (1904–1910). Яснополянинские записки Д. П. Маковицкого. Книга первая (1904–1905). — М. : Наука, 1979. — С. 256.

⁵⁰ Там само. — С. 306.

ською думкою відповідних часів: «На протяженні всего XIX века народные культы и ереси вызывали постоянное беспокойство государства и заинтересованное внимание интеллигенции»⁵¹. У дослідженні, автор якого приділяє багато уваги спадщині та діяльності Сікорського, знаходимо міркування, яке допомагає зрозуміти, чому саме він опинився в таборі захисників інтересів держави. Здійснений ним у молоді роки становий перехід (із духовенства до медиків) припав на період розпаду класичного різночинського життєвого сценарію, тобто на часи, коли «разрыв с клерикальным сословием и получение университетского медицинского образования уже не вели к неизбежной социализации в демократических кругах в качестве “разночинной интеллигенции”»⁵². Той факт, що у випадку Сікорського мав місце перехід із священників саме в психіатри, теж має певне значення. Прийшовши до цієї медичної галузі в епоху її стрімкої інституціоналізації, він став співучасником та одним із лідерів глобального процесу, в рамках якого «медицина вытеснила теологию, специалист по безумцам — инквизитора, сумасшедший — ведьму. В результате массовое религиозное движение сменилось медицинским, а преследование душевнобольных заняло нишу инквизиции»⁵³. Треба також зазначити, що в цьому плані союзником Сікорського був не один лише Бехтерев, а майже усі провідні представники офіційної психіатрії. До речі, аналогічні тенденції спостерігаються й донині. Зокрема В. О. Журавель, який працює в Санкт-Петербурзькому психоневрологічному інституті імені

⁵¹ Эткинд А. Хлыст (Секты, литература и революция) / А. Эткинд. — М. : Новое литературное обозрение, 1998. — С. 3.

⁵² Могильнер М. Homo imperii : История физической антропологии в России (конец XIX — начало XX вв.) / М. Могильнер. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — С. 253.

⁵³ Сас Т. Фабрика безумия : [сравнительное исследование инквизиции и движения за душевное здоровье] / Т. Сас; пер. с англ. А. Ишкильдина. — Екатеринбург : Ультра. Культура, 2008. — С. 22.

В. М. Бехтерева в наші дні, вважає діагностування мальованщини як психопатичної епідемії виправданим двічі, адже, як він каже, «здесь Сикорский выступил не только как психиатр и психолог, но и как специалист по вопросам религии (до университета окончил Киевскую духовную семинарию)»⁵⁴.

Важлива деталь: говорячи про «подвійну компетентність» Сікорського стосовно психопатичних епідемій, В. О. Журавель ставить в один ряд із мальованщиною поки що нами не згадувані «терновские события». Йдеться про ще одну «психопатичну епідемію», що мала місце на території Терновських хуторів (біля Тирасполя), і в розслідуванні якої теж узяв участь Сікорський. 1897 р. він видав, а 1899 р. перевидав відповідну статтю⁵⁵, але в ній, на відміну від статті про мальованщину, немає жодного слова про роль, яку відігравала в цьому розслідуванні влада. Натомість у ЦДІАУК збереглися документи, з яких дізнаємося, що 12 червня 1897 р. із канцелярії графа Ігнат'єва було відправлено лист (із поміткою «Конфіденційно») на ім'я в. о. Херсонського губернатора Є. Д. Маслова з проханням усіляко сприяти професору Сікорському, який «в научных целях хочет ознакомить»

⁵⁴ Журавель В. А. Из истории социальной и судебной психиатрии и психологии в Украине / В. А. Журавель // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов (Материалы международной конференции). – Т. 1. – К.; Харьков; Днепропетровск, 1994. – С. 6.

⁵⁵ Сикорский И. А. Эпидемические вольные смерти и смертоубийства в Терновских хуторах (близ Тирасполя) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 453–511 (Пізніше цю статтю було перевидано за назвою «О двадцати пяти живо погребенных в Терновских хуторах (близ Тирасполя) в 1896–1897 г.» (див.: Сикорский И. А. Сборник научно-литературных статей ... – Кн. 1 : Статьи по вопросам общественной психологии. – К.; Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1899. – С. 165–258). Згодом ці події та їхня інтерпретація І. І. Сікорським надзвичайно зацікавили В. В. Розанова (докладніше про це див.: Менжулін В. І. Иван Сікорський очима його сучасників / В. І. Менжулін // Магістеріум. – Вип. 13 : Історико-філос. студії. – К. : НаУКМА, 2004. – С. 88–96).

ся с обстоятельствами происшествия на хуторах близ Терновки Тираспольского уезда и планирует отправиться туда в 20-х числах июня сего года». В листі також зазначалося, що «общественное положение и научный авторитет профессора Сикорского делают его достойным полного доверия и предпринимаемая им попытка имеет в виду исключительно научные цели, исключаящие возможность каких-либо [одне слово нерозбірливо. — Авт.] или преждевременных с его стороны оглашений в периодической печати»⁵⁶. На відповіді від 20 червня, в якій Є. Д. Маслов інформує графа Ігнат'єва, що ним зроблено всі необхідні розпорядження з метою цілковитого сприяння Сікорському, стоїть резолюція (олівцем): «Уведомить проф. Сикорского»⁵⁷.

Уже за кілька днів по тому І. І. Сікорський прибув на місце. Навіть дуже стислого викладу подій, що там відбулися, цілком достатньо, щоб зрозуміти, чому представники влади хотіли, аби розслідування здійснювалося без «преждевременных... оглашений в периодической печати». Сприймавши інформацію про перепис населення як ознаку кінця світу, 25 старообрядців, які жили на території Терновських хуторів, здійснили масовий суїцид: своїх одновірців заживо закопав (замурував) один із сектантів (Федір Ковальов). Разом із іншими сектантами він закопав власну дружину, двох дочок, матір, сестру та брата, але сам залишився в живих. Висновок, зроблений Сікорським після очної бесіди з терновським закопувачем, звучить приголомшливо (особливо якщо згадати його позицію стосовно Мальованого): на думку експерта, причиною дій Ковальова «была его умственная недалекость и слабая воля, другими словами, его малая одаренность

⁵⁶ Дело № 203 о поездке в Тираспольский уезд профессора Сикорского (12 июня 1897 г. — 24 июня 1897 г.). — ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 627. — Спр. 203. — Арк. 1-2.

⁵⁷ Там само. — Арк. 3.

от природы», а сам він — «только добрый человек, но недалекий и соответственно тому слаб волей»⁵⁸.

Зрозуміло, про повне виправдання не йшлося, адже фундаментальною передумовою трагедії було визнане релігійне дисидентство: «К числу исторических данных относится прежде всего то обстоятельство, что самоистребление свойственно исключительно или почти исключительно расколу»⁵⁹. Однак і про таке переслідування, якого зазнали мальованці, не йшлося також. Мальованщина могла розглядатися як приклад експансії чужинської секти⁶⁰, натомість розкольніцький рух вважався невід'ємним елементом російської історії. «Поэтому, — як зазначив проф. Сікорський наприкінці свого аналізу терновських подій, — не должно быть в отношении несчастных сектантов иного чувства, кроме безграничной жалости, и иного отношения, кроме самых искренних братских усилий к примирению и объединению с ними. Каковы бы ни были понятия о расколе с догматической и обрядовой стороны, нельзя не признать того факта, что все держащиеся старой веры — дети того же доброго русского народа, что они строго хранят в себе все его народные черты и остаются верными народному духу даже за пределами отечества. Ввиду этого истинная забота о них... является самым настоящим и самым неотложным долгом Церкви и государства»⁶¹.

Усі три розглянуті вище епізоди (вивчення мощей Йо-сафата Кунцевича, мальованщина та терновські події)

⁵⁸ Сикорский И. А. О двадцати пяти заживо погребенных в Терновских хуторах. — С. 235.

⁵⁹ Там само. — С. 245.

⁶⁰ У 1884 р., тобто за кілька років до зародження мальованщини, Кіндрат Мальований залишив православ'я та перейшов у штундисти, тобто приєднався до релігійного руху, біля витоків якого стояло християнсько-євангелічне братство «Штунде», що зародилося на початку XVIII ст. у німецьких землях.

⁶¹ Сикорский И. А. О двадцати пяти заживо погребенных в Терновских хуторах. — С. 258.

вказують на те, що задовго до справи Бейліса у І. О. Сікорського вже був багатий досвід віднайдення вигідних для влади інтерпретацій гострих релігійно-політичних конфліктів тих часів. Справа Бейліса стала логічним продовженням цього ланцюжка. Однак, окрім логіки, була тут і певна містика. Таке враження, що Сікорський почав готуватися задовго не тільки до справи Бейліса, а й до малованщини та терновських подій. Ще 1885 р. він завів спеціальну теку, до якої впродовж цілої низки років складав вирізки з різних популярних за тих часів періодичних видань⁶². У цій теці знаходимо не тільки велику кількість шовіністичних (зокрема й антисемітських) текстів, а й чимало газетних вирізок за 1895–1899 рр., присвячених головній історичній предтечі справи Бейліса – процесу над Дрейфусом. Ця ж тека містить вирізаний із газети «Правительственный вестник» (за 1885 р.) переклад статті «Антропофагия в древности и ныне», неназваний франкомовний автор якої «доводив», що в основі деяких особливо жорстоких злочинів обов'язково лежать релігійно-ритуальні мотиви.

До речі, є й ще один – теж майже містичний – аргумент проти поширених спекуляцій, ніби Сікорський міг схилити суд до наявності у вбивці Андрія Ющинського релігійно-ритуальних мотивів просто тому, що отримав за це 4000 рублів. Така сума точно не могла б підштовхнути Сікорського говорити щось, що суперечило би переконанням, які визрівали в нього впродовж усього життя. Річ у тім, що в червні 1913 р., тобто за чотири місяці до початку суду над Бейлісом, у Сікорського в саду було знайдено скарб. Зберігся лист від 2 липня 1913 р., в якому Сікорський дає згоду директору Церковно-археологічного музею при КДА Миколі Івановичу Петрову на

⁶² Нині зберігаються в НБУ ім. В. І. Вернадського в окремій картонній коробці, підписаній рукою Сікорського: «Антропология (газетные вырезки), 91 шт.». Шифр зберігання: Сікорськ. Пс 80.

«снятие фотографических снимков с предметов клада для журнала “Искусство”», а також повідомляє, що «клад будет помещен в Государственном банке на хранение»⁶³. Як стає зрозумілим із замітки, опублікованої М. І. Петровим кількома місяцями пізніше, Сікорський став власником схованих ще в X або XI ст. арабських монет (загальною вагою близько 25 фунтів), а також золотих браслетів (близько двох фунтів) та мідного казанка, що теж мали східне походження⁶⁴.

Щоправда, приводів особливо радіти такому збагаченню у Сікорського вже не було. Його виступ на суді над Бейлісом мав дуже негативний резонанс — як у Росії, так і у світі. Зокрема 1 листопада (19 жовтня) 1913 р. у британській газеті «The Times» з'явилася присвячена саме його виступу замітка, автор якої — спеціальний кореспондент видання в Києві — висловив здивування тим, наскільки слабкою виявилась аргументація, запропонована професором Сікорським. Однак, як із занепокоєнням зазначив автор замітки, його «дивне розслідування» все ж може вплинути на присяжних, оскільки експерт має репутацію видатного психіатра⁶⁵.

Як відомо, запропонована останнім версія подій на присяжних не вплинула: Мендель Бейліс був виправданий. Після цього фіаско Сікорський, якому йшов уже восьмий десяток, різко обмежив контакти із зовнішнім світом і майже весь час перебував удома. Але були ще старі «нитки», які трималися довше інших. В одному з останніх збережених листів Сікорського, надісланому ним на Пасху 1915 р. професору КДА Тимофію Іванови-

⁶³ Письмо И. А. Сикорского к Н. И. Петрову от 02.07.1913 // ИР НБУВ. — Ф. III. — № 13767.

⁶⁴ Петров Н. И. Археологическая находка / Н. И. Петров // Искусство в Южной России : живопись, графика, художественная печать. — № 9–10, 1913. — С. 454–455.

⁶⁵ Mental Specialist's Evidence (From Our Special Correspondent) // The Times. — November 1. — 1913.

чу Ляценку ⁶⁶, читаємо: «Живо вспоминаю Ваше посещение и нашу беседу об Иоанне Кронштадском и об аскетизме. Благодарю за человеческую и христианскую память о[бо] мне. Ваш И. Сикорский» ⁶⁷.

⁶⁶ Згодом — єпископ (1924–36) й архієпископ (1936–38) Берлінський Російської Православної Церкви Закордоном Тихон.

⁶⁷ Письмо И. А. Сикорского к Т. И. Ляценко от 10.04.1915. — IP НБУВ. — Ф. 216. — № 884.